
Ivo
NEJAŠMIĆ

Geografski odsjek
Prirodoslovno-matematički fakultet
Zagreb

DEMOGRAFSKE
DINAMIČKO-
-STRUKTURNE
ZNAČAJKE
GRADSKIH I
OSTALIH
NASELJA
REPUBLIKE
HRVATSKE
(1991. – 2001.)

Opća prostorna raznolikost Republike Hrvatske ogleda se i u diferenciranim populacijsko-naseljskim značajkama. Istraživanja opće dinamike stanovništva i migracije upozoravala su na izrazitu erodiranost ruralnih naselja i sve značajniju koncentraciju stanovništva u gradovima, i to uglavnom u velikim središtima (Friganović, 1980., 1985. i 1988.; Nejašmić, 1988.; Vresk, 1982. - 1983.; Žuljić, 1980.). Tako je od 1948. do 1971. godine broj stanovnika općinskih središta Hrvatske porastao za 62%, dok se broj stanovnika ostalih naselja smanjio 9% (Friganović, 1980. - 1981.). Ruralno-urbana demografska diferencijacija nastavila se i u kasnijim međupopisnim razdobljima. U desetljeću 1971. - 1981. broj stanovnika gradskih naselja povećan je za 21,2%, dok je stanovništvo seoskih naselja zabilježilo smanjenje od 11% (Nejašmić, 1988.). To je rezultat tadašnje snažne migracije selo - grad. Od 1981. do 1991. došlo je do slabljenja stope promjene ukupnoga stanovništva, kako gradskih tako i ostalih (neurbanih) naselja. Županijska sjedišta bilježe porast broja stanovnika za 8,2%, ostali gradovi 16,0%, dok se u neurbanim naseljima (skup obuhvaća seoska naselja i nekoliko stotina tzv. mješovitih naselja) broj stanovnika smanjio za 2,2% (Nejašmić, 1996.). Možemo ocijeniti da je smanjenje broja stanovnika seoskih naselja iznosilo oko 5%. Prema tome, broj stanovnika gradskih naselja stalno se povećavao, a seoskih smanjivao, ali iz desetljeća u desetljeće po smanjenoj stopi. To je posve očekivano i u skladu s teorijom tranzicije migracije (Zelinski, 1991.).

U posljednjem međupopisnom razdoblju (1991. - 2001.) dogodile su se dramatične društvene i političke promjene, koje su snažno odredile i demografska kretanja. Velikosrpska agresija na Hrvatsku i rat izazvali su snažne demografske poremećaje na hrvatskome državnom području, ali i na širem hrvatskom nacionalnom prostoru. Osim izravnih i neizravnih demografskih gubitaka, raznim oblicima prisilne migracije bilo je obuhvaćeno između 430 000 i

700 000 osoba (Živić, 1999.). Posebice je teško stanje u krajevima koji su bili izravno pogođeni ratom (Lajić, 1995.; Šterc i Pokos, 1993.). Dio tih krajeva imao je i prije ratnih stradanja obilježja izrazite demografske regresije (Nejašmić, 1991.; Šterc, 1991.). Rat je, pak, došao kao “sol na otvorenu demografsku ranu”. Navedene promjene i procesi zahvatili su mnoga ruralna područja, ali i gradska naselja, pa i ona najveća.

Demografsko stanje i procesi čest su predmet stručnog interesa, ali se pozornost uglavnom usmjerava na ukupnu populaciju. Rađene su analize i na razini općina i županija, ali su rijetko upotrijebljeni podaci za naselja, razvrstana i grupirana po nekom kriteriju. A upravo takva prostorna diferencijacija nekoga procesa ima dragocjenu znanstvenu i praktičnu vrijednost, jer se dublje mogu sagledati temeljna obilježja koja su često “zamagljena” općim kretanjem. Stoga je osnovna zadaća ovoga rada predočiti značajke demografskih promjena u gradskim i ostalim (neurbanim) naseljima Hrvatske. Težište je na detaljnijem razmatranju demografskih kretanja u posljednjem međupopisnom razdoblju (1991. – 2001.). Svrha rada jest pridonijeti znanstvenoj spoznaji suvremenih demografskih procesa u Republici Hrvatskoj.

Metodološke odrednice

Metodologija popisa stanovništva 2001. godine razlikuje se od metodologije prethodnih popisa. Prema preporukama Statističkog ureda Europske unije i Ekonomske komisije za Europu Ujedinjenih naroda, u posljednjem je popisu prihvaćen koncept “uobičajenog mjesta stanovanja” (Place of usual residence) s vremenskim ograničenjem odsutnosti do dvanaest mjeseci. Načelo “uobičajenog mjesta stanovanja” zapravo znači da u ukupno stanovništvo ulaze sve osobe koje na teritoriju Hrvatske imaju boravište dulje od dvanaest mjeseci, odnosno da ne ulaze osobe koje su odsutne iz zemlje dulje od toga roka. Kako svaka zemlja provodi popis za vlastite potrebe, Državni zavod za statistiku nastojao je osigurati i kontinuitet s prethodnim popisom kako bi se mogle ustanoviti promjene. Naime, u ukupno stanovništvo republike Hrvatske uključene su i “...osobe koje imaju tijesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u Republici Hrvatskoj (češći ili rjeđi posjeti, uzdržavanje članova obitelji, stalna komunikacija itd.)”.¹ Prema tome, popisom je obuhvaćen dio građana Hrvatske koji su na radu ili boravku u inozemstvu duže od dvanaest mjeseci. Obuhvat ove skupine bio je podložan subjektivnim ocjenama, jer kriteriji nisu bili jasno

definirani. U prethodnim popisima u ukupno stanovništvo ulazili su, pak, svi “inozemci” bez obzira na trajanje boravka u inozemstvu (drugo je pitanje koliki je bio stvarni obuhvat toga kontingenta, posebice u prekomorskim zemljama). S druge strane, u stalno stanovništvo nisu ulazile “osobe koje su u Hrvatskoj boravile godinu i duže” (a takve su osobe 2001. obuhvaćene u stalno stanovništvo).

Radi praćenja promjena u općem kretanju stanovništva bilo je nužno, koliko-toliko, ujednačiti popisne podatke o broju stanovnika od 1971. do 2001. godine. To je učinjeno tako što su podaci prethodnih popisa donekle prilagođeni podacima (metodologiji) posljednjega popisa. Da je u ranijim popisima primjenjivana metodologija popisa 2001., može se procijeniti (na temelju određenih djelomičnih pokazatelja) da bi 1991. godine kontingent popisanih “radnika na privremenom radu i članova njihovih obitelji koji s njima borave” bio manji oko 50%. Isto tako, godine 1981. kontingent “inozemaca” bio bi manji oko 50%. Godine 1971. popisom nisu obuhvaćeni članovi obitelji, nego samo radnici; stoga bi kontingent “inozemaca”, primjenom metodologije zadnjega popisa, bio manji oko 30%. Za toliko su umanjeni kontingenti “inozemaca” i, posljedično, ukupan broj stanovnika Hrvatske te skupine gradskih i ostalih (neurbanih) naselja 1971., 1981. i 1991. godine.

Od 1971. do 2001. mnoga su naselja mijenjala svoj prostorni obuhvat (međe). Radi usporedivosti podataka, prostorni obuhvat pojedinih naselja iz ranijih popisnih godina prilagođen je stanju iz 2001. godine.

Prema novoj metodologiji, od 1998. godine statistika ne obuhvaća vitalne događaje hrvatskih građana u inozemstvu, odnosno obuhvaća samo broj živorođenih i umrlih “u zemlji”. Stoga je podatke o prirodnom kretanju za razdoblje 1991. – 1997. valjalo prilagoditi novoj metodologiji; odnose se samo na stanovništvo “u zemlji”.

Za naselja koja su bila okupirana od 1991. – 1995. (u Podunavlju do 1997.) nedostaju potpuni podaci vitalne statistike. Službena statistika obuhvaćala je samo prognanike koji su boravili u slobodnim dijelovima Hrvatske. Stoga je valjalo procijeniti broj živorođenih i umrlih u gradskim naseljima na okupiranim područjima i dodati ga ukupnom broju. Utvrđen je faktor korekcije za živorođene 1,050, a za umrle 1,066.

Opće stope prirodnoga kretanja za Republiku Hrvatsku (1991. – 2001.) ponešto se razlikuju od službenih, jer su rezultat prilagođavanja novoj metodologiji vitalne statistike, uključivanja procijenjenih podataka za okupirana područja te korigiranog (i realnijeg) ukupnog broja stanovnika sredinom godine.

Glavno metodološko pitanje bilo je kako odrediti gradska naselja, odnosno razgraničiti gradska i ostala (neurbana) naselja. U tu je svrhu upotrijebljen model M. Vreška (1982. – 1983.: 40) s četiri varijable (veličina naselja, postotak poljoprivrednog stanovništva, postotak domaćinstava bez poljoprivrednih gospodarstava te postotak zaposlenih radnika pojedinog naselja koji rade u samom naselju). Posebnost je u tome što je jedan od kriterija “olabavljen” ako su ostali zadovoljavali. Tako je za 2001. godinu dobiven skup od 141 gradskog naselja ili 2,1% od ukupnoga broja naselja u Hrvatskoj u vrijeme popisa 2001. godine (bilo je, prema statističkom kriteriju, ukupno 6759 samostalnih naseljskih jedinica). To znači da skupinu neurbanih naselja čini ukupno 6618 naselja. Veliku većinu ove skupine čine seoska naselja u tradicionalnom smislu riječi, a ostalo su naselja prijelaznoga urbano-ruralnog tipa (pa i mnoga prigradska) koja ne ispunjavaju uvjete za uvrštavanje među urbana naselja.

Osnovni demografski pokazatelji za gradska naselja rezultat su zbrajanja pojedinačnih naseljskih podataka. Bila je, dakle, nužna posebna statistička obradba, kako za opće i prirodno kretanje tako i za sastav stanovništva. Demografski pokazatelji za neurbanu skupinu naselja dobiveni su oduzimanjem brojčanih vrijednosti gradske skupine od podataka za ukupnu populaciju Republike Hrvatske.

Ukupno (međupopisno) kretanje stanovništva od 1971. do 2001.

Podaci o broju stanovnika u četiri susljedna popisa (1971. – 2001.) pokazuju da je u trideset godina ukupna populacija Hrvatske imala slab porast broja stanovnika; zapravo je riječ o stagnaciji (indeks 103,8; tablica 1). Za to je vrijeme urbano stanovništvo povećano gotovo za 1/3 (indeks 131,5), dok su neurbana naselja zabilježila smanjenje broja stanovnika za gotovo 1/5 (indeks 82,5).

Unutar razmatranoga razdoblja zabilježena je različita dinamika promjene broja stanovnika. U prvom međupopisnom razdoblju (1971. – 1981.) bila je dosta jaka urbana populacijska ekspanzija (indeks 121,7), a na drugoj strani jaka depopulacija (indeks 92,4). To je u skladu s tadašnjom snažnom migracijom selo – grad. Od 1981. do 1991. dolazi do slabljenja stope promjene broja stanovnika. U gradskim je naseljima relativni porast prepolovljen (indeks 110,5), dok je u ostalim naseljima (neurbanim) zabilježeno smanjenje intenziteta demografskog pražnjenja (indeks 95,6). To je u uskoj vezi sa slabljenjem migracijskih tokova selo – grad.

Tablica 1.

Kretanje broja stanovnika gradskih naselja, ostalih naselja (neurbanih) i ukupnoga stanovništva Hrvatske prema popisima 1971., 1981., 1991. i 2001. godine *

	1971.	1981.	1991.	2001.
Gradska naselja				
Broj stanovnika*	1 860 650	2 263 972	2 501 896	2 446 141
Indeks promjene (1971 = 100,0)	100,0	121,7	134,5	131,5
Indeks promjene (lančani)	-	121,7	110,5	97,8
Udio (%) gradskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatske	43,5	50,4	53,9	55,1
Ostala naselja (neurbana)				
Broj stanovnika*	2 415 007	2 232 332	2 139 761	1 991 319
Indeks promjene (1971=100,0)	100,0	92,4	88,6	82,5
Indeks promjene (lančani)	-	92,4	95,6	93,1
Udio (%) neurbanog stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatske	56,5	49,6	46,1	44,9
Hrvatska				
Broj stanovnika*	4 275 657	4 496 304	4 641 657	4 437 460
Indeks promjene (1971=100,0)	100,0	105,2	108,6	103,8
Indeks promjene (lančani)	-	105,2	103,2	95,6

* Broj stanovnika 1971., 1981. i 1991. godine ne odgovara popisnim podacima; prilagođen je djelomice metodologiji popisa 2001. godine (vidjeti Metodološke odrednice).

Izvor: Popisna dokumentacija DZS; za 1971. Tablice po naseljima (3-8), RZS, Zagreb, 1972; za 1981. Stanovništvo po naseljima, Dokumentacija 553, RZS, Zagreb, 1984.; za 1991. Stanovništvo po naseljima, Dokumentacija 911, DZS, Zagreb, 1996.; za 2001. [www.dzs.hr/popis2001.](http://www.dzs.hr/popis2001/); za gradska naselja učinjena je posebna obrada podataka (vidjeti Metodološke odrednice).

Moglo se očekivati da će od 1991. do 2001. doći do daljnjeg usporavanja promjene broja stanovnika u obje naseljske skupine. Naime, migracija iz ruralnih područja trebala je slabjeti (gotovo su “presušila” izvorišta potencijalnih migranata), a to bi utjecalo i na ukupno kretanje stanovništva. Istina, u neurbanoj je populaciji zbog demografskoga starenja i povećanoga mortaliteta trebala ojačati (bio)reprodukcijaska depopulacija; time bi došlo do poništavanja pozitivnih učinaka smanjenog iseljavanja. Međutim, normalno (očekivano) kretanje uzdržano je velikosrpskom agresijom na Hrvatsku. Rat je kao “vanjski” čimbenik demografskih promjena snažno djelovao na ionako nepovoljne pojave i procese. Stoga je u posljednjem međupopisnom razdoblju zabilježeno jako smanjenje broja stanovnika neurbanih naselja (indeks 93,1), ali i smanjenje broja stanovnika gradskih naselja (indeks 97,8). To je prvi put od početaka modernizacije u našim krajevima da se u

nekom međupopisnom razdoblju smanjio broj stanovnika gradova (usp. Sić, 1976.). Razumije se da se predočene promjene ogledaju i u značajnoj depopulaciji ukupne populacije Hrvatske (indeks 95,6).

Divergentno kretanje broja stanovnika urbanih i neurbanih naselja do 1991. godine i različita stopa smanjenja u posljednjem međupopisnom razdoblju rezultirali su porastom udjela urbanoga stanovništva u ukupnom stanovništvu. Udio je povećan sa 43,7% (1971.) na 55,1% (2001.). Stopa rasta gradskoga stanovništva ipak je manja nego u drugim zemljama u tranziciji (Vresk, 1996.).

Natprosječno smanjenje broja stanovnika između 1991. i 2001. zabilježili su gradovi na okupiranom području ili oni u blizini bojišta: Pakrac (indeks 59,6), Vukovar (68,7), Dubrovnik (naselja: Dubrovnik i Nova Mokošica /77,1/), Sisak (81,5), Karlovac (83,9), Osijek (88,2), Zadar (naselja: Zadar i Diklo /94,0/), Šibenik (92,0) itd. U ostalim dijelovima Hrvatske natprosječnu depopulaciju bilježe gradovi u kojima je živio značajniji broj pripadnika srpske manjine, a posebice oficira i službenika JNA: Rijeka (naselja: Rijeka i Kostrena /87,4/), Split (naselja: Split i Kamen /94,7/), Pula 95,0 itd. Glavni grad Zagreb (naselja: Zagreb, Sesvete, Buzin, Lučko i Botinec) bilježi vrlo slab porast, zapravo stagnaciju (indeks 101,8), uz izjednačene (i vjerojatno dosta jake) ulazne i izlazne migracijske tokove.

Prirodno kretanje 1991. – 2001.

Rodnost

Snažna migracija iz tradicionalno visokonatalitetnih krajeva (seoskih naselja i općenito ruralnih regija) u niskonatalitetna (gradovi i urbane regije) imala je zamjetan utjecaj na prostorne razlike u prirodnom kretanju. Tako od sredine 1960-ih gradsko stanovništvo počinje bilježiti veće stope nataliteta nego seosko (Nejašmić, 1986). U međuvremenu se mnogo toga promijenilo. Težište bioreprodukcije nepovratno je pomaknuto sa sela u gradove, a ovi za to nisu bili pripremljeni (Wertheimer-Baletić, 1992.). U dva desetljeća, od 1963. do 1984., opća stopa nataliteta ukupne populacije smanjena je sa 16,5‰ na 14,0‰; u gradskoj skupini naselja odgovarajuća stopa kretala se od 15,7‰ (najviša 18,3‰ 1979.) do 15,7‰, dakle, nakon rasta došla je na istu razinu; seoska populacija bilježi najveće smanjenje opće stope nataliteta, sa 16,7‰ na 11,5‰ (Nejašmić, 1986.).²

Podaci vitalne statistike za razdoblje 1991. – 2000. pokazuju da je došlo je do homogenizacije na razini vrlo ni-

skoga nataliteta, odnosno da su nestale razlike u rodnosti prema tipu naselja boravka (barem na razini grube podjele na dvije naseljske skupine). Urbana i neurbana populacija bilježe lagano smanjenje broja živorođenih, doduše gradska po nešto većoj stopi, te zadnjih godina imaju gotovo jednaku opću stopu nataliteta (2000. godine 10,0‰ i 9,7‰) (tablica 2). Na izjednačenost nataliteta u obje populacije upućuje i podatak da udio pojedine skupine u ukupnom broju živorođenih (urbana 56%, neurbana 44%) gotovo posve odgovara njihovom udjelu u ukupnom broju stanovnika (urbana 55,1%, neurbana 44,9%, vidjeti tablicu 1). Upravo ova činjenica ponajbolje oslikava stanje, ali i perspektive kretanja nataliteta u Hrvatskoj. U daleko boljim uvjetima društvene i gospodarske infrastrukture gradsko stanovništvo rađa razmjerno jednak broj djece kao i neurbana populacija.

Tablica 2.

Broj živorođenih* i opće stope** rodnosti u gradskim naseljima, ostalim naseljima (neurbanim) i ukupno u Hrvatskoj od 1991. do 2000. godine

Godina	Gradska naselja		Ostala naselja		Hrvatska	
	Broj živorođenih	Opća stopa rodnosti	Broj živorođenih	Opća stopa rodnosti	Broj živorođenih	Opća stopa rodnosti
1991.	30 684	12,3	21 631	10,1	52 315	11,3
1992.	28 747	11,5	18 613	8,8	47 360	10,2
1993.	28 351	11,4	20 521	9,8	48 872	10,6
1994.	27 697	11,1	20 455	9,8	48 152	10,5
1995.	27 902	11,3	20 509	9,9	48 411	10,6
1996.	28 848	11,7	19 370	9,5	48 218	10,6
1997.	27 938	11,3	20 666	10,2	48 604	10,8
1998.	26 602	10,8	20 466	10,2	47 068	10,4
1999.	25 337	10,3	19 842	10,0	45 179	10,1
2000.	24 549	10,0	19 197	9,7	43 746	9,8

* Odnosi se na stanovništvo "u zemlji" (vidjeti Metodološke odrednice).

** Opće stope donekle se razlikuju od službenih (vidjeti Metodološke odrednice).

Izvor: Tablice "Rođeni i umrli" za odgovarajuće godine, DZS, Zagreb; za gradska naselja provedena je posebna obradba podataka (vidjeti Metodološke odrednice).

Smrtnost

Od polovice 1960-ih godina, prije svega zbog jačanja demografskoga starenja, stopa smrtnosti pokazuje tendenciju porasta. Pritom stanovništvo gradske naseljske skupine bilježi osjetno nižu razinu smrtnosti nego neurbana populacija. Tako je od 1963. do 1984. opća stopa smrtnosti ukupne populacije povećana sa 9,1‰ na 11,7‰; u gradskoj skupini naselja odgovarajuća stopa kretala se od 7,8 ‰ do

9,2‰; seoska populacija bilježi najveće povećanje opće stope smrtnosti, sa 10,1‰ na 15,1‰ (Nejašmić, 1986.). Očigledno su do punog izražaja došle posljedice ruralnog egzodusa, starenja stanovništva i drugih sociodemografskih procesa (Štambuk, 1983.).

Podaci vitalne statistike za razdoblje 1991. – 2000. pokazuju da je u ukupnoj populaciji Hrvatske došlo do stabilizacije stope smrtnosti. Najveća je stopa smrtnosti zabilježena ratne 1991. godine, a od tada se kreće između 10,9‰ i 11,8‰ (tablica 3). Prema tome, stope smrtnosti razmjerno su ujednačene na dosta visokoj razini. Prisutne su tek manje godišnje oscilacije vezane uz uobičajeno naraštajno pulsiranje.

Tablica 3.
 Broj umrlih i opće stope smrtnosti u gradskim naseljima, ostalim (neurbanim) naseljima i ukupno u Hrvatskoj od 1991. do 2000. godine

Godina	Gradska naselja		Ostala naselja		Hrvatska	
	Broj umrlih	Opća stopa smrtnosti	Broj umrlih	Opća stopa smrtnosti	Broj umrlih	Opća stopa smrtnosti
1991.	26 979	10,8	30 546	14,3	57 525	12,4
1992.	27 387	11,0	27 272	12,9	54 659	11,8
1993.	25 016	10,0	28 467	13,6	53 483	11,6
1994.	25 063	10,0	26 911	12,9	51 974	11,3
1995.	25 930	10,5	27 114	13,1	53 044	11,6
1996.	25 349	10,2	24 308	11,9	49 657	10,9
1997.	25 715	10,4	25 086	12,4	50 801	11,3
1998.	25 734	10,4	26 577	13,2	52 311	11,6
1999.	25 374	10,3	26 579	13,4	51 953	11,6
2000.	24 543	10,0	25 703	13,0	50 246	11,3

Napomene i izvor kao u tablici 2.

Stabilizacija stope smrtnosti obilježuje i stanovništvo urbanih i neurbanih naselja. Međutim, u neurbanoj je populaciji na osjetno višoj razini i s nešto većim godišnjim oscilacijama. Najveća stopa zabilježena je ratne 1991. godine, a u ostalim godinama kreće se od 11,9‰ do 13,6‰. U gradskoj se populaciji kreće u rasponu od 10,0‰ do 11,0‰.

Predočene su razlike u kretanju stope smrtnosti i očekivane, jer su, prije svega, plod različitog stupnja ostarjelosti populacije. Godine 1991. udio “starih 60 i više” u ukupnoj je populaciji iznosio 17,7%, u županijskim sjedištima 15,9%, u ostalim gradovima 13,4%, a u neurbanoj populaciji 20,5% (Nejašmić, 1996.). Podaci za 2001. pokazuju slične odnose (tablica 7).

Prirodna promjena (priraštaj)

Rezultat predočenoga kretanja rodnošći i smrtnosti jest negativna prirodna promjena (priraštaj). Početkom 1990-ih godina prvi se put u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata pojavila prirodna depopulacija, tj. više umrlih nego rođenih. Tri su glavna čimbenika u to vrijeme djelovala na pojavu prirodne depopulacije: 1. ratna agresija na Hrvatsku 1991./1992. godine, 2. priljev manje brojnih naraštaja u fertilnu dob i 3. nastavak iseljavanja u inozemstvo (Wertheimer-Baletić, 1997.).

U seoskoj se populaciji prirodna depopulacija javlja mnogo ranije, već 1977. godine (stopa -0,2‰), a već 1984. stopa prirodne promjene iznosila je -3,6‰ (Nejašmić, 1986.). Gotovo četvrt stoljeća u seoskoj je populaciji stalno negativna stopa prirodne promjene. O tome svjedoče i noviji podaci za neurbanu skupinu naselja (tablica 4). Nedvojbeno je da bi pokazatelji za skup pravih (tradicionalnih) seoskih naselja bili još nepovoljniji.

Godina	Gradska naselja		Ostala naselja		Hrvatska	
	Prirodna promjena		Prirodna promjena		Prirodna promjena	
	apsolutno	opća stopa	apsolutno	opća stopa	apsolutno	opća stopa
1991.	3 705	1,5	-8 915	-4,2	-5 210	-1,1
1992.	1 360	0,5	-8 659	-4,1	-7 299	-1,6
1993.	3 335	1,4	-7 946	-3,8	-4 611	-1,0
1994.	2 634	1,1	-6 456	-3,1	-3 822	-0,8
1995.	1 972	0,8	-6 605	-3,2	-4 633	-1,0
1996.	3 499	1,5	-4 938	-2,4	-1 439	-0,3
1997.	2 223	0,9	-4 420	-2,2	-2 197	-0,5
1998.	868	0,4	-6 111	-3,0	-5 243	-1,2
1999.	-37	0,0	-6 737	-3,4	-6 774	-1,5
2000.	6	0,0	-6 506	-3,3	-6 500	-1,5

Napomene i izvor kao u tablici 2.

Od 1991. do 2000. Hrvatska je zabilježila prirodnu depopulaciju, tj. smanjenje za 47 728 osoba, uz tendenciju jačanja toga procesa. Više nego upola manja neurbana populacija imala je prirodno smanjenje za 67 293 osobe. Urbana populacija, pak, ima pozitivnu prirodnu promjenu; apsolutno povećanje iznosi 19 565 osoba. Ipak, iz godine u godinu u urbanoj populaciji smanjuje se stopa prirodne promjene, a 1999. i 2000. bila je zabilježena nulta vrijednost. Može se očekivati da će uskoro i u gradskim naseljima nastupiti prirodna depopulacija.

Tablica 4.

Prirodna promjena (apsolutno i opće stope) u gradskim naseljima, ostalim naseljima (neurbanim) i ukupno u Hrvatskoj od 1991. do 2000. godine

Kod stanovništva neurbane skupine naselja znatno su nepovoljnije stope prirodne promjene nego u urbanoj populaciji. To je očekivano i u skladu s prethodnim pokazateljima rodnosti i smrtnosti. Druga je značajka da su godišnje oscilacije stope prirodne promjene razmjerno male. To pokazuje da je prirodna depopulacija u neurbanim naseljima ušla u zrelu, stabilnu fazu. Taj će proces, povezan sa starenjem stanovništva, i ubuduće determinirati opća demografska kretanja.

Dobar pokazatelj prirodne promjene i svojevrsna bilanca života i smrti jest vitalni indeks. Pokazuje broj živorođenih na 100 umrlih osoba; ako je manji od 100, to označuje opadajuću reprodukciju (prirodna depopulacija). U ukupnoj populaciji vitalni indeks iznosi: 90,0 (1998.), 87,0 (1999.) i 87,1 (2000.). U gradskoj populaciji odgovarajuće vrijednosti jesu: 103,4 (1998.), 99,9 (1999.) i 100,0 (2000.). U neurbanoj populaciji vitalni indeks iznosi: 77,0 (1998.), 74,7 (1999.) i 74,7 (2000.). Razvidno je da u "bilanci života i smrti" prevladava smrt.

Migracijski saldo

Usporedba međupopisnoga kretanja od 1981. do 1991. i prirodne promjene (priraštaja) pokazuju da je neto migracijski saldo stanovništva Hrvatske bio pozitivan, da je iznosio 92.252 (toliko je više doseljenih nego iseljenih osoba) ili 2,0% u odnosu na broj stanovnika 1981. godine (Nejašmić, 1996.). Prema tome, za ukupnu međupopisnu promjenu (iznosila je 4%) podjednako su bili zaslužni imigracija i prirodni priraštaj. Prvi put nakon Drugoga svjetskoga rata Hrvatska je bilježila "aktivu" u migracijskoj bilanci.

Kao što je već istaknuto, početkom 1990-ih godina došlo je do velikosrpske agresije na Hrvatsku. Rat je potencirao dotadašnja nepovoljna demografska kretanja, ali i preokrenuo neke procese. Tako je od 1991. do 2001. zabilježen negativan neto migracijski saldo stanovništva Hrvatske; iznosi 156 469 osoba ili 3,37% od ukupnoga stanovništva 1991. godine (tablica 5).³

Neurbana populacija ima očekivano nešto veći relativni neto migracijski saldo nego gradska populacija. U posljednjem međupopisnom razdoblju iz neurbanih se naselja iselilo 81 149 osoba više nego što ih se doselilo. Tako je nastavljen, istina smanjenim intenzitetom, ruralni egzodus iz ranijih razdoblja. Većina neurbanih naselja, poglavito "pravih" seoskih naselja koja su smještena izvan glavnih razvojnih osovina, osuđena je na posvemašnje populacijsko praznjenje i "gašenje ognjišta". Manji će dio neurbana naseljskog skupa "preživjeti" i biti okosnicom "inzularne" naseljske strukture ruralnoga prostora Hrvatske.

	Međupopisna promjena broja stanovnika 1991. – 2001.	Prirodna promjena (priraštaj) 1991. – 2000. (apsolutno)*	Neto migracijski saldo** 1991. – 2001.	
			apsolutno	relativno***
Gradska naselja	-55 755	19 565	-75 320	-3,01
Ostala naselja (neurbana)	-148 442	-67 293	-81 149	-3,79
Hrvatska	-204 197	-47 728	-156 469	-3,37

Tablica 5.

Neto migracijski saldo (bilanca) stanovništva gradskih naselja, ostalih naselja (neurbanih) i Hrvatske ukupno u razdoblju od 1991. do 2001.

* U prirodnu promjenu nije uračunan naknadno ustanovljen broj umrlih u vrijeme rata (u Hrvatskoj oko 8000 osoba nije pravodobno uvršteno u matice umrlih).

** Neto migracijski saldo izračunat je kao razlika međupopisne promjene i ukupne prirodne promjene (priraštaja).

*** Udjel (%) apsolutnog neto migracijskoga salda u broju stanovnika 1991.

Napomene i izvor kao u tablici 1, 2 i 3.

U posljednjem međupopisnom razdoblju iz gradskih se naselja iselilo 75 320 osoba više nego što ih se doselilo. S obzirom na to da je prirodna promjena pozitivna, lako je zaključiti da je opća depopulacija urbanih naselja uzrokovana razmjerno snažnom emigracijom.

Biološki sastav stanovništva 2001.

Sastav prema spolu

Neravnoteža prema spolu u ukupnoj populaciji Hrvatske, a riječ je o brojčanom višku žena (2001. godine $k_f = 107,7$; tablica 6), neznatno je veća nego u ostalim europskim tranzicijskim zemljama (2000. $k_f = 106,7$) te osjetno veća prema zapadnoeuropskim zemljama (2000. godine $k_f = 104,4$).⁴ Razlike po pojedinim dobnim skupinama imaju, pak, opće obilježje društveno-gospodarski razvijenijih zemalja: manjak žena u mlađim i fertilnim dobnim skupinama (diferencijalni natalitet), a višak u starijim (diferencijalni mortalitet i, kao posebnost, ratni ožiljci) (Wertheimer-Baletić, 1999.).

U urbanoj populaciji brojčani višak žena ($k_f = 110,9$) veći je nego u neurbanoj populaciji ($k_f = 103,9$). Specifični koeficijenti feminiteta, odnosno broj žena na 100 muškaraca u pojedinim dobnim skupinama, pokazuju značajne razlike između urbanoga i neurbanoga stanovništva Hrvatske. U urbanoj populaciji izrazit je višak žena u dobnim skupinama od 20 do 54 godine, dok je u neurbanoj izrazit manjak žena (tablica 6). Predočena neravnoteža izravna je

posljedica migracije selo – grad, odnosno selektivnosti prema spolu, koja je karakteristična za ovaj oblik prostorne pokretljivosti (Oliveira-Roca, 1989.). Selektivnost prema spolu potvrđuje se i u slučaju Hrvatske kao opća prateća pojava ruralnog egzodusa. Naime, u prvom razdoblju toga procesa na rad odlaze muškarci, dok se žene u to jedva upuštaju, jer izvan sela ne nalaze posla. Kada se egzodus razmahao, žene odlaze brže i u većem broju, jer su muškarci ipak čvršće vezani uz svoje zanimanje i gospodarstvo (Mendras, 1986.).

Tablica 6.
 Koeficijent feminiteta po
 dobnim skupinama*
 stanovništva gradskih naselja,
 ostalih naselja (neurbanih) i
 ukupnoga stanovništva
 Hrvatske 2001. godine

Dobne skupine	Koeficijent feminiteta (broj žena na 100 muškaraca)		
	Gradska naselja	Ostala naselja	Hrvatska
0 – 4	95,0	95,3	95,1
5 – 9	95,0	95,6	95,3
10 – 14	95,5	96,2	95,8
15 – 19	96,4	94,7	95,6
20 – 24	99,3	91,9	96,2
25 – 29	103,1	91,4	98,1
30 – 34	104,6	93,5	99,7
35 – 39	107,6	91,5	100,2
40 – 44	111,5	87,1	100,2
45 – 49	108,4	85,3	98,2
50 – 54	110,9	90,8	102,2
55 – 59	116,3	105,3	111,4
60 – 64	115,6	119,0	117,1
65 – 69	124,5	133,9	129,0
70 – 74	148,9	149,1	149,0
75 – 79	206,9	214,9	210,8
80 – 84	227,9	240,4	234,2
85 – 89	255,7	257,1	255,1
90 – 94	314,8	285,3	299,3
95 i više	373,5	331,0	350,5
Ukupno	110,9	103,9	107,7

* Bez stanovništva nepoznate dobi.

Izvor: www.dzs.hr/popis 2001; za gradska naselja posebna obradba.

S demografskoga, ali i širega društvenog, gledišta posebice je značajna neravnoteža u dobnj skupini od 20 do 29 godina; uvjetno je možemo nazvati udajno-ženidbenom skupinom. U urbanoj populaciji u toj je dobnj skupini

razmjerna uravnoteženost, dok je u neurbanoj izrazit manjak žena ($k_f = 91,7$). Zanimljive su dobne skupine 40 – 44, 45 – 49 i 50 – 54 godina. Naime, te su skupine bile u udajno-ženidbenoj dobi prije 20 – 30 godina, dakle u vrijeme najjačega ruralnog egzodusa. Stoga je u gradskoj populaciji u tim skupinama izrazit brojčani višak žena, dok je u ostaloj (neurbanoj) populaciji izrazit manjak žena. Predočena neravnoteža po spolu, tj. brojčani višak ili manjak žena u najvitalnijim dobnim skupinama, nedvojbena utječe na bioreprodukcijске značajke. Poremećeno “bračno tržište”, kako u gradu tako i na selu, uzrokuje lančanu reakciju i poremećaj u bioreprodukciji. Time se zatvara jedan od brojnih uzročno-posljedičnih krugova iz kolopleta društvenih i prostorno-demografskih procesa u Hrvatskoj.

Sastav prema dobi

Stanovništvo Hrvatske obilježuje vrlo brzo starenje i vrlo visok stupanj ostarjelosti. Podaci popisa iz 2001. pokazuju da je udio *mladih* (od 0 do 19) 23,8% (1991. godine 26,6%), a *starih* (od 60 i više) 21,6% (tablica 7) (1991. udio *starih* iznosio 17,7%). Indeks starosti (broj starih na 100 mladih) iznosi 90,7 i za trećinu je veći nego u prethodnom popisu (1991. godine iznosio je 66,7). Prosječna dob je 39,3 godine (1991. bila je 37,1, a 1981. 35,4). Sudeći po predočnim pokazateljima ukupno stanovništvo obilježuje **duboka demografska starost**.⁵ Nastavlja se začarani krug depopulacijskih procesa (parcijalnih i ukupnog) i promjena u dobnom sastavu u pravcu starenja stanovništva Hrvatske (Wertheimer-Baletić, 1997.). To vodi sve nepovoljnijem demografskom stanju i razvoju stanovništva Hrvatske.

Rezultati popisa 1991. godine i na njima temeljena istraživanja pokazuju da je gradsko stanovništvo imalo povoljniji dobnii sastav nego stanovništvo ostalih naselja; indeks starosti bio je za županijska sjedišta 61,2, za ostale gradove 46,0, a za neurbana naselja 78,4 (za Hrvatsku 66,7) (Nejašmić, 1996.).

Podaci popisa 2001. pokazuju da je i dalje u gradskoj populaciji nešto povoljniji dobnii sastav nego u stanovništvu ostalih (neurbanih) naselja, ali i da se razlika među njima smanjuje. To znači da urbana populacija sustiže neurbanu u starenju i stupnju ostarjelosti. U gradskoj populaciji udio mladih (od 0 do 19) iznosi 23,3% i čak je nešto niži nego u neurbanoj populaciji, u kojoj je odgovarajući udio 24,5% (tablica 7). To se može objasniti činjenicom da je prisutna homogenizacija na razini vrlo niskoga nataliteta, odnosno da su nestale razlike u rodности prema tipu naselja boravka (barem na razini grube podjele); određenu

ulogu ima i činjenica da su u neurbani skup ušla i naselja oko većih gradova, od kojih mnoga imaju razmjerno povoljne demografske prilike (višu stopu nataliteta i pozitivan migracijski saldo). U gradskom stanovništvu udio starih (60 i više) iznosi 20,0% i nešto je niži nego u neurbanom stanovništvu – odgovarajući je udio 23,6%. Indeks starosti (broj starih na 100 mladih) u gradskom stanovništvu iznosi 85,8, a u neurbanom 96,5. Prosječna dob stanovnika grada je 39,0 godina, a stanovnika ostalih naselja 39,8. Stanovništvo urbanih naselja obilježuje **demografska starost**, ali sve pokazuje da će uskoro ući u **đuboku demografsku starost**, tip dobnoga sastava koji obilježuje neurbano (i ukupno) stanovništvo.

Tablica 7.
 Sastav prema dobi stanovništva gradskih naselja, ostalih naselja (neurbanih) i ukupnoga stanovništva Hrvatske 2001. godine*

Dobne skupine	Gradska naselja		Ostala naselja		Hrvatska
	Broj	%	Broj	%	%
0 – 4	126 812	5,21	110 710	5,57	5,37
5 – 9	132 784	5,46	115 780	5,83	5,62
10 – 14	143 399	5,90	125 185	6,30	6,09
15 – 19	163 919	6,74	134 687	6,78	6,76
20 – 24	175 116	7,20	130 515	6,57	6,91
25 – 29	170 369	7,01	124 128	6,25	6,66
30 – 34	167 408	6,88	128 023	6,45	6,69
35 – 39	175 420	7,22	141 853	7,14	7,18
40 – 44	187 152	7,70	146 251	7,36	7,55
45 – 49	193 394	7,96	140 182	7,06	7,55
50 – 54	176 477	7,26	123 296	6,21	6,79
55 – 59	132 822	5,47	96 953	4,88	5,20
60 – 64	139 548	5,74	122 468	6,16	5,93
65 – 69	128 275	5,28	124 672	6,27	5,73
70 – 74	100 120	4,11	103 765	5,22	4,61
75 – 79	68 036	2,80	69 165	3,48	3,11
80 – 84	28 557	1,18	28 397	1,43	1,29
85 – 89	15 689	0,64	15 144	0,76	0,70
90 – 94	5 214	0,21	5 051	0,25	0,23
95 i više	767	0,03	688	0,03	0,03
Ukupno	2 431 670	100,00	1 986 485	100,00	100,00

* Bez stanovništva nepoznate dobi.

Izvor: www.dzs.hr/ popis 2001; za gradska naselja posebna obradba.

Za analizu sastava stanovništva po dobi i spolu nužna je kombinirana tablica (tzv. tablica s dva ulaza) i na njoj utemeljeni grafički prikaz tzv. dobne piramide (piramide starosti) (tablica 8).

Ivo Nejašmić
**Demografske dinamičko-
 -strukturalne značajke
 gradskih i ostalih naselja
 Republike Hrvatske
 (1991. – 2001.)**

Dobne skupine	Dobne skupine prema spolu u % ukupnog stanovništva					
	Gradska naselja		Ostala naselja		Hrvatska	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
0 - 4	2,67	2,54	2,85	2,72	2,75	2,62
5 - 9	2,80	2,66	2,98	2,85	2,88	2,74
10 - 14	3,02	2,88	3,21	3,09	3,11	2,98
15 - 19	3,43	3,31	3,48	3,30	3,46	3,30
20 - 24	3,61	3,59	3,42	3,15	3,52	3,39
25 - 29	3,45	3,56	3,26	2,99	3,36	3,30
30 - 34	3,36	3,52	3,33	3,12	3,35	3,34
35 - 39	3,48	3,74	3,72	3,42	3,59	3,59
40 - 44	3,64	4,06	3,93	3,43	3,77	3,78
45 - 49	3,82	4,14	3,80	3,26	3,81	3,74
50 - 54	3,44	3,82	3,25	2,96	3,35	3,44
55 - 59	2,53	2,94	2,38	2,50	2,46	2,74
60 - 64	2,66	3,08	2,81	3,35	2,73	3,20
65 - 69	2,35	2,93	2,68	3,59	2,50	3,23
70 - 74	1,65	2,46	2,10	3,12	1,85	2,76
75 - 79	0,91	1,89	1,11	2,37	1,00	2,11
80 - 84	0,36	0,82	0,42	1,01	0,39	0,90
85 - 89	0,18	0,46	0,22	0,54	0,20	0,50
90 - 94	0,05	0,16	0,07	0,18	0,06	0,17
95 i više	0,01	0,02	0,01	0,02	0,01	0,02
Ukupno	47,42	52,58	49,03	50,97	48,15	51,85

* Bez stanovništva nepoznate dobi.

Izvor: www.dzs.hr/popis 2001; za gradska naselja posebna obradba.

Prema podacima iz popisa 2001. godine, dobne piramide stanovništva gradskih i ostalih naselja vrlo su slične. I jedna i druga pripadaju regresivnom (kontraktivnom) tipu dobne piramide. S obzirom na to da su dvije bazične dobne skupine (0 - 4 i 5 - 9 godina) uže od dviju starijih skupina (10 - 14 i 15 - 19), može se govoriti o zreлом regresivnom tipu. To jasno upućuje na prirodnu depopulaciju i inverziju dobnoga sastava uvjetovanu prirodnim kretanjem. Oblik "piramide" prešao je u oblik nepravilnoga "stupa" sa suženim (erodiranim) donjim dijelom.

Tablica 8.

Sastav prema spolu i dobi (dobna piramida) stanovništva gradskih naselja, ostalih naselja (neurbanih) i ukupnoga stanovništva Hrvatske (u %) 2001. godine

Nije nužno detaljnije obrazlagati kakve sve posljedice izaziva ostarjela struktura stanovništva. Može se smatrati da starenje ima reperkusije na mentalitet, na razinu optimizma i duh poduzetništva stanovništva (Mendras, 1986.). Ta je "bolest" zahvatila urbanu i neurbanu skupinu naselja. Analize pokazuju da je proces starenja raširen u svim hrvatskim regijama i jedna je od najnepovoljnijih značajki demografskoga razvitka Hrvatske (Nejašmić, 1991.).

Zaključne naznake

Demografsko stanje i procesi u gradskim i ostalim naseljima (neurbanim) Hrvatske vrlo su nepovoljni. U zadnjem međupopisnom razdoblju u jednoj i drugoj naseljskoj skupini zabilježeno je smanjenje broja stanovnika. Došlo je do homogenizacije na razini vrlo niskoga nataliteta, odnosno nestale su razlike u rodnosti prema tipu naselja boravka. I jedna i druga populacija (gradska i ostala) bilježe trend laganoga smanjenja broja živorođenih te zadnjih godina imaju gotovo jednaku opću stopu nataliteta. Stanovništvo gradskih naselja nalazi se na pragu prirodne depopulacije, dok je u neurbanoj populaciji taj proces već ušao u zrelu fazu. Jednu i drugu populaciju obilježuje demografska starost i regresivni tip dobne piramide.

Nepovoljne demografske prilike i procesi u gradskoj i ostaloj skupini naselja (neurbanoj) pokazuju da je demografska regresija obilježje Hrvatske u cjelini. Na djelu je depopulacija (prirodna, naraštajna i opća), negativna migracijska bilanca i demografsko starenje. Nepovoljni demografski procesi, posebice demografsko starenje, zahvatili su sve hrvatske regije. Oni utječu na ukupan ljudski potencijal Republike Hrvatske i ozbiljna su zapreka općem društveno-gospodarskom razvoju.

U najkraćem odgovoru na pitanje što učiniti moglo bi se reći da je nuždan brži opći razvoj, a uz to i regionalno ravnomjerniji. Bogatije i razvijenije društvo može izdvajati veća sredstva za demografsku obnovu, dok siromašnima ostaju rezolucije i programi na papiru.

BILJEŠKE

¹ Državni zavod za statistiku izradio je, u okviru Metodologije za Popis 2001., niz priloga pod nazivom "Interni metodološki materijal". U toj je seriji i prilog pod nazivom "Statistička definicija i objašnjenje ukupnog stanovništva u Popisu 2001." (Zagreb, veljača 2001.), gdje je dano detaljno obrazloženje definicije ukupnoga stanovništva. Ovaj materijal, ali i drugi metodološki materijali za Popis 2001., dostupni su svim korisnicima podataka u biblioteci Državnog zavoda za statistiku.

- ² Razdoblje koje razmatra citirani rad određeno je raspoloživim podacima za vremensku seriju. Naime, na razini naselja natalitet se obrađuje od 1961., a mortalitet od 1963. godine
- ³ Kod usporedbe s nekim drugim analizama i pokazateljima valja imati na umu da je ovdje broj stanovnika 1991. godine djelomično prilagođen metodologiji popisa 2001., a isto tako da se prirodno kretanje odnosi samo na vitalne događaje “u zemlji”.
- ⁴ Izračunano prema podacima za pojedine europske zemlje; izvor: Recent demographic developments in Europe 2000., Strasbourg, Council of Europe, 2000.
- ⁵ Tip sastava prema dobnoj strukturi; kombinirana klasifikacija (prema: Nejašmić, 1991., 175): a) mladost, b) na pragu starenja, c) starenje, d) starost, e) duboka starost i f) izrazito duboka starost.

- Friganović, M. (1980.), Neke mjere raspršenosti promjena broja stanovništva u općinama i općinskim središtima SR Hrvatske 1948-1971. godine”. U: *Spomen-Zbornik o 30. obljetnici Geografskog društva Hrvatske* (str. 83-97), Zagreb.
- Friganović, M. (1980.-81.), Još o nekim osobitostima kretanja stanovništva općinskih središta i ostalih naselja SR Hrvatske (1948-1981), *Radovi (Geografski odjel PMF-a)*, 15-16: 3-11.
- Friganović, M. (1984.), Egzodusna područja (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj, *Radovi (Geografski odjel PMF-a)*, 19: 29-37.
- Friganović, M. (1985.), Demografsko-strukturalne karakteristike gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske, *Radovi (Geografski odjel PMF-a)*, 20, 3-10.
- Friganović, M. (1988.), Diferencijacija nekih dinamičko-strukturalnih demografskih pokazatelja gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske, *Radovi (Geografski odjel PMF-a)*, 23, 3-12.
- Lajić, I. (1995.), Demografski razvitak Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1994., *Revija za sociologiju*, 1-2: 55-64.
- Mendras, H. (1986.), *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb, Globus.
- Nejašmić, I. (1986.), Prirodno kretanje stanovništva SR Hrvatske prema tipu naselja boravka, *Geografski glasnik*, 48: 123-136.
- Nejašmić, I. (1988.), Uloga i značajke preseljavanja u suvremenom populacijskom razvoju gradova SR Hrvatske, *Geografski glasnik*, 50, 45-54.
- Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj: Korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb, Globus (etc.).
- Nejašmić, I. (1996.), Demografske promjene u gradskim i ostalim naseljima Republike Hrvatske (1981-1991.). U: *Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa*, Zagreb: HGD, 243-254.
- Oliveira-Roca, M. (1989.), Migracije selo-grad i društveni razvoj, *Revija za sociologiju*, 20 (1-2), 129-143.
- Sić, M. (1976.), Glavne etape i regionalna obilježja demografskog razvoja gradskih naselja u Hrvatskoj tokom zadnjih stotinu godina (1880-1971). U: *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske* (str. 57-76), Zagreb: Školska knjiga.
- Štambuk, M. (1983.), Promjene u sociodemografskoj strukturi seoskog stanovništva, *Sociologija sela*, 79-81: 25-37.

LITERATURA

- Šterc, S. (1991.), Opća demografska slika Republike Hrvatske. U: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske* (str. 1-39), Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske (Posebna izdanja, sv. 8).
- Šterc, S. i Pokos, N. (1993.), Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, *Društvena istraživanja*, 4-5: 305-333.
- Vresk, M. (1982.-1983.), Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine, *Radovi (Geografski odjel PMF-a)*, 17-18: 39-53.
- Vresk, M. (1996.), Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske". U: *Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa* (str. 66-73), Zagreb: HGD.
- Wertheimer-Baletić, A. (1992.), Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, *Encyclopaedia moderna*, 2 (38): 238-251.
- Wertheimer-Baletić, A. (1997.), Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj. U: *Nacionalni program demografskog razvitka* (str. 55-75), Zagreb, Ministarstvo razvitka i obnove.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.), *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, Mate.
- Zelinski, W. (1971.), The Hypothesis of the Mobility Transition, *Geographical Review*, 61:219-249.
- Živić, D. (1999.), Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 767-791.
- Žuljić, S. (1980.), Rast gradskog stanovništva i proces urbanizacije u SR Hrvatskoj. U: *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske*, Zagreb, Školska knjiga, 267-277.